

İSLÂM KÜLTÜRÜNÜN DOĞUŞU

Prof. Dr. İsmet KAYAOĞLU

Dünya üzerinde ismini her tarafa duyuran büyük medeniyetler kurulmuş ve yaşamıştır. Bu medeniyetler yaşadıkları devir ve yere göre değerlendirilir. Tabii ki eski medeniyetleri, çağımızda hakim olan teknoloji ve kültür ile değerlendirmek uygun olmaz. Onları ancak kendi muhitlerinde ulaştıkları kültür ve maddî medeniyet unsurlarıyla değerlendirmek uygun olacaktır.

Dünyada büyük alanlara ve topluluklara yayılan isminden tarihte çok söz edilen medeniyetler olduğu gibi bunun tersi de mevcuttur. Milattan önce **Önasya**'da, **Mısır**'da büyük medeniyetlerin kurulduğunu bilmekteyiz. Bugün bu medeniyetlerden ayakta kalan eserlere ve müzelerde teşhir edilen kalıntılara, hayranlıkla bakmaktayız. Milattan sonra ilk ve ortaçağlarda zaman ve mekân itibariyle bize yakın olan medeniyetler yaşamıştır: **Yunan Medeniyeti**, **Roma Medeniyeti**, **Sasani Medeniyeti**, **Osmanlı Medeniyeti** en parlak medeniyetler olmuştur. Bu medeniyetlere ilaveten **Çin**'de ve özellikle **Hind**'de dinî düşünce ve hikmet gelişmiş ve **Bati**'ya intikâl etmiştir.

Bugün artık kesinlikle anlaşılmıştır ki, hiçbir medeniyet kendi başına olgunlaşmamıştır. Her medeniyet kurulduğu yerde kendinden önceki medeniyetlerden bir takım unsurlar aldığı gibi kendinden sonra kurulan medeniyetlere de maddî ve manevî katkılar sağlamıştır. Bu bakımdan **Eski Mısır Medeniyeti**, **Eski Yunan Medeniyeti**, **Sasani Medeniyeti** gibi medeniyetlerin içinde mahallî dehâ ve unsurlar olduğu gibi, daha öncekilerin geliştirip getirdikleri unsurlar da vardır. Aynı şekilde **İslâm Medeniyeti**'nde de inanç esasları dışında, maddî medeniyet ve kültür unsurlarının eski medeniyetlerdeki izlerine rastlamak mümkündür. Kendi içine kapalı bir medeniyetin doğup geliştiği görülmemiştir.

Burada **İslâm Medeniyeti**'ni ele alır ve üzerinde düşünürsek bunun temelde bir din üzerine dayanan bir medeniyet olduğu görülür. Belki bu bakımdan Yunan ve Bizans Medeniyetlerinden daha çok manevî

bilimlere ve bunların ürünlerine yer veren bir medeniyet olarak kendini gösterir. Temelindeki **Tek Tanrı inancı** ile dini karakterde bir medeniyet olarak ortaya çıkarken çevre **unsurlarını** da, geliştikçe bünyesine katmıştır. Hicaz topraklarında doğarken eski **Arap** yaşayışından, **Suriye** ve **Mısır'da Eski Yunan Medeniyeti'nden**, **Kuzey Afrika'da Berberi'lerden**, **Irak ve İran'da Sasani Medeniyeti'nden**, oluşuma hazır **İslâm Medeniyeti**, geniş bir zaman süreci içinde, kültür, gelenek ve düşünce miraslarını kendi potasına alıp eritmiştir.

Bu eski kültür ve medeniyetlerden etkilenme bir kusur değil, aksine **İslâm Medeniyeti** ve düşüncesine zenginlik katan değerlerdir. Çeşitli ırk ve inançların yeni kültür içinde mutlaka bir katkısı bulacaktır. **İslâm Medeniyeti**, eskiden batılların dediği gibi bir **Arap Medeniyeti** değildir. Bu medeniyetin içinde Araplarla birlikte **Türk, Fars, Hind, Berber** v.s. milletlerin de payları vardır.

Bir de **İslâm Medeniyetini** olmuş, bitmiş bir medeniyet olarak görmemek gerekir. Kanaatimizce **İslâm Medeniyeti** 'nin bir **klâsik dönemi** olmuştur. Bu X., XI. yüzyıllara rastlar. Şimdi yaşayan bir **İslâm Medeniyeti** bulunmamaktadır. Ancak yukarıda adı geçen medeniyetlerden farklı özellikleri olan bir **İslâm Medeniyeti'nden** söz edilir. **İslâm Medeniyeti'nin** maddî ve manevî temelleri vardır. Manevî temel **Kur'an-ı Kerim** ve **Hz. Muhammed'in** yaşayış esprisi ve sözleridir. O halde bu medeniyetin her zaman canlı kalan bir yanı vardır. Bugün teknolojinin hâkim bulunduğu dünyada müslümanlar bilim, düşünce ve teknolojiye yükselirse yeni bir **İslâm Medeniyeti'nden** söz edilebilir.

Şimdi **Klâsik İslâm Medeniyeti'nin** doğuşunu sağlayan unsurları tetkik edelim. Bunların başında **İslâm Dinini** yaymak için yapılan **fetihler** ve bunun sonucu elde edilen **maddî zenginlikler** gelir. Acaba **İslâm Dini** neden bu kadar süratle yayılmıştır. Tabii bizim söylediğimiz **Hak din** olmasının yanı sıra başka faktörler de var mıdır?

Eskidenberi **Batılların** da etkisiyle şu fikir ileri sürülür: Müslüman olan **Araplar**, **İslâm** gayretiyle ellerinde kılıç, heyecanla ileri atıldılar. Bir elde **Kur'an**, bir elde **kılıç** savaştan bir mücahid imajı vardı. Bu fikir bütünüyle doğru değildir. Zira müslüman fâtilhlerin, gittikleri yerde ölümle müslüman olma arasında bir tercih yaptıрма kararları yoktu. Ehli kitap olanlar üzerinde zor kullanmadıkları gibi, **İslâmın** geleceği için bir takım **iktisadî meseleleri** de ön plana aldılar. Bu düşünce ve politika dinin süratle yayılma sebeplerinden biridir.

Dini ve Ekonomik sebepler dışında çevre şartlarının da önemli katkısı vardır. Daha **İslâmın** doğuşuna yakın yıllarda **Bizans** ve **Sasani**

imparatorlukları sonu gelmez savaflara girmişlerdi. Bizans egemenliğinde bulunan Suriye ve Mısır'daki halk güdülen malî siyasetten ve dinî münakaşaların doğurduğu gergin ortamdan memnun olmadığı gibi Sasani'lerin idaresi altındaki Mezopotamya ve İran'da yaşayan insanlar da baskıdan, feodal düzenden son derece rahatsızdı. Bu çevre şartları İslâmı kucaklamalarını kolaylaştırmıştır. Buna bir de hakkı teslim etmek gerekirse Arapların içinden çıkan üstün nitelikli komutan ve askerlerin savaş azimlerini katabiliriz. (Halid b. Velid, Amr b. Âs, Ukbe b. Nâfi gibi. Yermuk ve Kadisiye'de Bizans ve Persler sayıca çok oldukları halde müslümanlar galip gelmişlerdir).

* * *

İslâm Dinini yaymak için yapılan fetihlerden sonra, yeni toplumu birleştirici bir kültür birliğinin hemen teşekkül etmediği görülür. Fetihlerin ertesinde ırk ve dil bakımından olduğu kadar adet ve görenek bakımlarından da değişik toplulukların İslâm cemaatine girdikleri müşahede ediliyor. O halde İslâmın yayılışı ile kültürün yayılışı atbaşı yürümektedir. Irak ve Suriye'de yaşayan halk çoğunlukla Sâmi olduklarından Arapça'nın burada klâsik dil olarak yayılması kısa sürede mümkün olmuştur. Sâmi bir ırk olmayan, üstelik köklü bir kültürleri bulunan İran'da halkın İslâmlaşması mümkün olduğu halde, Araplaşması mümkün olmamıştır. Mısır'da Doğu Kilisesi'ne bağlı Kopt unsurların sayıları gittikçe azalmış, İslâm mihveri içerisinde eriyerek onların İslâmlaşması ve Araplaşması kısa zamanda olmuştur.

Sâmi ve Âri milletlerle Türklerin karşılaşması, yüksek bir fikir ve sanat hayatının doğmasına sebep olmuştur. Çeşitli ırklara mensup olan bu milletler müslüman medeniyetine ırklarına has olan dehalarıyla birçok hususiyetler kattılar.

İslâm kültürünün doğuşu ne surette olmuştur. sorusuna, bir kültürün ortaya çıkışına sebep olan birçok faktörlerin yanısıra, kategorik olarak aşağıdaki şu üç faktörü sayarak cevap vermek mümkündür.

1- Siyasî bir faktör olarak hilafet konusunda ortaya çıkan durum ve hakk olduklarını söyleyen tarafların delilleri.

2- Dinî konularda Kur'an'ın yorumu. Fıkıh mezheplerinin doğuşu, Kelâmî münakaşaların yapılması.

3- Yapılan tercümelerin rolü.

1- Hz. Muhammed'in vefatından sonra, müslümanlara dinî ve dünyevî işlerde rehber olacak kişinin seçimi, O'nun yerine kâim olacak

kişinin (halifenin) kim olacağı, sahabe arasında ihtilafa sebep olmuştur. **Şiâ**, **mürctie** ve **hariciler** diye adlandırılan **dinî-siyasî topluluklar** bundan doğmuştur.

Şia'nın esası, halifelik veya kendi tabirlerince imamlık meselesine dayanır. **Hz. Ali** hem **Peygamber**'in en yakın akrabası ve hem de şahsiyeti itibarıyla hilafete en layık kişidir. **Peygamber**'den sonra **imam**, **Ali b. Ebi Talib** olup ondan sonrakiler ilahî bir tayin ile onun soyundan teselsül ederler. **Şi'**lerce **imamı** bilmek ve ona itaatte bulunmak imandan bir cüz teşkil eder. **İmam** bir hata işlemez ve masumdur. Ona mutlak itaat gerekir.

Diğer bir siyasî grup **Sıffin savaşı** esnasında ortaya çıkmıştır. Bunlara **Hariciler** denir. Bilindiği gibi **Muaviye**, şehid edilen akrabası üçüncü halife **Osman**'ın kanını dava ederek **Ali b. Ebi Talib**'in halifeliğini tanımayanlara önderlik etti. **Sıffin** savaşında yandaşlarının yenilmek üzere olduklarını gören **Amr b. As** bulduğu bir hile ile **Kur'an** âyetlerini mızraklarının uçlarına takarak **Kur'an**'ın iki taraf arasında hakem olmasını istemişti. Bunun üzerine **Allah**'ın kitabına karşı savaşamayacağına inananlar savaşı kesti. Bu esnada **Kur'an**'ın hakem olmasını isteyen bir grup ortaya çıktı ki, işte bunlar daha sonra **hariciler** diye tanınacaktır. **Ali**'yi hakeme baş vurmaya kabul ettiği için itham ettiler ve onu bir hayli meşgul ettiler. Her hususta **Kur'an**'a müracaat etmenin gerekliliğine inanırlar. Ancak **Kur'an**'ın gerçek hakem olacağını kabul ederler. Halifelige müslüman olan herkesin, hattâ azad edilmiş bir kölenin hile getirilebileceğine inanırlar.

Hariciler, **Hz. Osman**, **Hz. Ali** ve bunların taraftarlarını, **Şia** ise halifeliği gasbeden **Hz. Ebu Bekir**, **Hz. Ömer**, **Hz. Osman** ve yardımcılarını tekfir ediyordu. Bunların her ikisi de **Emevileri** kafir sayıyordu. Bir grup müslüman da haklı ve haksızları tefrik edemeyerek hükmü **Allah**'a bırakıyordu. Bunlara **Mürctie** adı verilmiştir. Bunlar dinî amelleri imandan bir parça saymadıkları gibi, büyük bir günah işleyen kişinin kâfir olacağını kabul etmiyordu.

Böylece görüldüğü gibi başlangıçta kim halife olacak şeklindeki düşünceler siyasî gruplaşmalara ve fikir ayrılıklarına kaynak teşkil etmekte idi.

2- İslâmiyet, sâde bir çöl hayatı yaşayan Arabistan'ın dışına çıkarak, eski medeniyetlere beşik olan **Mısır**, **Filistin**, **Mezopotamya** ve **İran**'a yayıldığı zaman birçok yeni olaylarla karşılaştı. Sosyal münasebetler artarak ticaret ve idare düzeni karmaşık bir hal aldı. **Yeni**

hayatın, çeşitli sorunlarını müslümanlığı kabul eden kişiler, İslâmın ruh ve prensiplerine göre çözümlenmek istediler. Müslümanlara bu konularda önder olacak üstün zekâ ve ince kavrayışa sahip birçok kişi temâyüz etti. Bunlar arasında İslâm Fıkhının kurucuları ve önderleri olan dört ünlü kişi vardır: **İmam Ebu Hanife** (öl. H. 150/M. 767), **İmam Mâlik** (öl. H. 179/M. 795), **İmam Şafii** (öl. H. 204/M. 819), **İmam Ahmed b. Hanbel** (öl. H. 241/M. 855). Aynı zamanda mezhep imamı olarak kabul edilen bu şahsiyetler müslümanlara **Kur'an** ve **Sünneti** kendi anlayışlarına göre açıkladılar. Bu yolla müslümanlar bunlar arasında istedikleri kişinin yolundan gitmişlerdir. İşte mezheplerin doğuşu bundan ileri gelir.

Bu imamlar, iman, ahlâk ve İslâmın temel görüşlerinde ihtilafa düşmemişlerdir. Ancak muâmelâtta ve ibadet biçimlerinin ayrıntılarında farklı görüşlere sahiptirler. Dinî bilgilerine dayanarak ictihadda bulunmuşlardır.

M. 657 tarihinde Emevilerin iktidara sahip olmalarından sonra halifeliğin hukukî dayanağı, halife veya imam olacak kişinin nitelikleri etrafında yapılan tartışmalara ilaveten kişilerin düşünce ve fiillerinin değerlendirilmesine başlanmıştır. Büyük günah işleyen kişinin durumu, insanın fiillerindeki sorumluluk derecesi, adalet ve Allah'ın sıfatları, inanan ve büyük günah işleyen kişinin yeri münakaşa konusu olmuştur. **Mürcie**, **Kaderiye**, **Cebriye**, **Mutezile ekolleri** dinî nasların anlayış farklılıklarına göre şekillenmeye başlamıştır.

Bu fikir cereyanları içinde, daha sonra düşünce hayatından isminden bir hayli bahsettirecek olan akılcı bir kelimâ ekolü ortaya çıkmıştır ki buna **mutezile** adı verilmiştir. Ehl-i hadis denilen İslâmî naslarla savunanlara karşı, **Mutezile** akla ve insan ilmine önem vermekte idi. Mutezili bilginler hristiyan kelimâcularının Tanrı ve Tanrı'nın sıfatları hakkındaki fikirlerini ve İslâmiyete karşı ileri sürdükleri fikirleri -ki bunlara refutation denir-biliyorlardı. Eski Yunan düşüncesinin etkisiyle inanç meselelerini münakaşa konusu etmekte idiler. Bunlar, insan fiillerinde hürdür; Allah'ın sıfatları zatı ile birlikte vardır, en önemlisi kıdem sıfatıdır; Kur'an mahluktur (sonradan yaratılmıştır) gibi fikirler ileri sürdüler. Bu yüzden de **muhaddislerle**, **kelamcular** arasında şiddetli tartışmalar doğdu. Biri **naklin** diğeri **aklın** üstünlüğünü benimsedi. Mutezili düşünceyi benimseyen halifeler bile oldu. **Memun** bu görüşü benimseyerek, halka onu zorla kabul ettirmeye kalktı.

Mutezile ekolünden olanlar akla önem vermeye birlikte, bazı görüşlerinde muhatabına düşünce özgürlüğü tanıyıyordu. Ayrıca her

nassı kendi sistemlerine uydurmak için gerektiğinde tevîl ediyorlardı. Bazı nakilciler nasıl akla karşı tutucu idiyse, Mutezile de vicdan özgürlüğü konusunda tutucu idi.

Dinde aklın ve naklin yeri olduğunu ve her ikisine de gerektiği yerde baş vurmanın lüzumunu Eşariye ve Maturidiye ekolleri kabul ettiler. Böylece ortaya çıkan kelâmî ekoller İslâm Düşüncesine zenginlik getirdi.

3- Hristiyan kültür muhitlerinde daha önce okunan ve kullanılan Yunanca felsefî ve bilimsel klâsik eserler İslâm Düşüncesi üzerinde etkili olmuştur. İslâm düşüncesini tamamen, tercüme faaliyetlerinin neticesine bağlayan bilginler vardır. Bu görüş fazla iddialı görülmekle birlikte, İslâm felsefesinde Yunan felsefesinin büyük etkisi inkar edilemez. Halifeler, Aristo'nun, özellikle mantıkla ilgili risalelerini, Eflatun'un ve Ptoleme'nin yazdıklarını hiç çekinmeden Arapçaya tercüme etmeye teşvik etmişlerdir. Hristiyanlığın ve maniheizmin doktrinlerini reddetmek için onların kullanmış oldukları delil metotlarını müslüman bilginlerin de öğrenmelerinde beis görmemişlerdir. Halife Memun (813-833) Beytul-hikme (veya Darülhikme) adlı kurumu bu amaçla kurmuş, bir art düşünce olmadan yabancı eserlerden İslâmın müdafaası için yararlanılmasını sağlamıştır. Ancak bu hususu menfi olarak değerlendirenler ve felsefî düşünceye karşı çıkanlar da olmuştur.

İslâm düşüncesinin doğuşundan bahsedilirken tasavvuf'dan da bahsetmek gerekir. Zira tasavvuf önceleri bir yaşayış biçimi olarak görünüyorsa da fikir seviyesinde de meyvelerinin ortaya çıktığı müşahede edildi. Yukarıda anlattığımız, çoğu bilgiye ve akla dayanan ve İslâmiyeti görünen şekliyle anlayanların yanı sıra kendilerini manen Allah'la bütünlemek isteyen ve O'na tevekkülü, sade bir hayatı seçen kişilerin İslâm cemaati içinde yaşadıkları gözlenmiştir.

İlk devir tasavvuf hayatı samimî bir zühd ve takva hayatı olarak kendini gösterir. Müslümanlar arasında Hz. Osman zamanında başlayan Emevîlerde artan bir zenginlik ve refah karşısında fakrî zaruret içinde yaşamaktan daha çok, sade bir hayat sürmek isteyenler oldu. Tasavvufun başlangıcı, böyle hayat tarzına dayanır. Bu tarz yaşayış Peygamber ve O'nun yakınında bulunan Ehlü's-suffa'nın hayatını taklit etmek şeklinde anlaşıldı. Buna göre tasavvufun İslâma dışarıdan girdiğine inanmak doğru değildir. İslâm toprağı üzerinde hristiyan, maniheist, hindu tesirleri'nin izleri hissedilse bile, tasavvufun kendiliğinden doğduğu görülmektedir. Ancak bu hayatın izahında II. hicrî yüzyıldan

itibaren hind ve helenistik etki'nin, mistik edebiyatın katkılarının büyük olduğu farkedilir. Meselâ, dünyayı İlahî Varlık'ın bir aynası olarak gören Platoncu nazariye'ye müslümanlar Tanrıya ulaşmak için mertebeler koymuşlardır. (Sudur nazariyesi). Bu varlık aleminden Gerçek Alem'e ulaşmak (fenâ fillah) için şahsî varlıktan kurtulmak gerektiği çeşitli şekillerde izah edilmiştir.

Tasavvuf ehli, şekli ibadet'in dışına çıktığı ve bazı hallerde şii inançlara yakınlığı dolayısıyla kelamcılar ve hadisçiler tarafından iyi gözle görülmedi. Modernist görüş açısından, İslâm tasavvufu, tamamiyle yeni bir Allah anlayışı, ibadeti otomasyondan kurtarma, ahlakî olgunluk gibi derunî değerleri ortaya koymuştur.

Böylece İslâm'da ilk düşünce akımlarını ve bunu hazırlayan etkileri kısaca açıklamış olduk. Görüldüğü üzere İslâm kültürünün oluşması bu iç ve dış katkıların zamanla sentezinden ortaya çıkacaktır. Bu kültürün sanat ve bilimle birleşmesiyle de İslâm Medeniyetinin doğuşuna şahit olacağız. Öyle bir medeniyet ki gittiği her ülkenin yerel zenginliklerini özümseyerek İslâm Dininin damgası'nı vuran evrensel bir medeniyet olacaktır.